

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده حقوق و الهیات

بخش معارف اسلامی و حقوق

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته حقوق

گرایش حقوق خصوصی

مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی های زیست محیطی

مؤلف :

اعظم علم خانی

استاد راهنما :

دکتر حمید بهرامی احمدی

استاد مشاور :

دکتر عزیز الله فهیمی

اسفند ماه ۱۳۹۱

تقدیم به:

پدر و مادرم

که از نگاهشان صلابت،

از رفتارشان محبت،

و از صبرشان ایستادگی را آموختم؛

و خواهران و برادرانم

که وجودشان شادی بخش و صفایشان مایه آرامش من است.

تقدیر و تشکر:

بر حسب وظیفه بر خود لازم می دانم که از زحمات فراوان اساتید گرانقدر جناب آقای دکتر بهرامی احمدی که زحمت راهنمایی این پایان نامه را بر عهده داشتند و جناب آقای دکتر فهیمی که از مشاوره های بی دریغشان در نوشتن این پایان نامه ، بهره مند گشتم؛ نهایت تشکر را داشته باشم. از درگاه ایزد متعال برای این دو بزرگوار و سایر اساتید ارجمند و خانواده ی مهربانم که در همه ی مراحل زندگی پشتیبان من بودند سلامتی و سعادت مندی را خواستارم.

چکیده:

این که چه زمانی دولت در قبال آلودگی های زیست محیطی مسئول است، با پاسخ های گوناگونی روبروست. نظریه ی فراگیر تقصیر به عنوان مبنای مسئولیت مدنی در این زمینه با انتقادهایی مواجه شده است. از این رو بسیاری از حقوقدانان در راستای اندیشه های گوناگون به نظریه ی مسئولیت محض روی آوردند یعنی احراز رابطه ی سببیت بین عامل زیان و زیان را کافی می دانند. لیکن واقعیت این است که پذیرش بی چون و چرای هر کدام از این نظریات نتایج زیانباری به بار خواهد آورد؛ به همین دلیل مبنای مسئولیت در موقعیت های گوناگون متفاوت است. به هر حال مبنای مسئولیت هر چه که باشد، طرح دعوی مسئولیت مدنی آثاری به دنبال دارد. این که دعوی از طرف چه شخصی مطرح شود در انتخاب مرجع صالح تأثیرگذار خواهد بود. تصمیم مرجع صالح با توجه به زیانی که به محیط زیست وارد شده است متفاوت می باشد. در این پایان نامه پس از بحث پیرامون ارکان تحقق مسئولیت مدنی دولت، مبانی مختلف این نوع مسئولیت بررسی شده است تا در نهایت به انتخاب مبنای مناسبی برای جبران خسارت های زیست محیطی دست پیدا کنیم. همچنین مرجع صالح برای رسیدگی به پرونده های زیست محیطی و تصمیم دادگاه ها در این پرونده ها نیز از نظر دور نمانده است.

واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی دولت، آلودگی ، محیط زیست ، تقصیر ، مسئولیت محض، جبران خسارت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۱	الف) تبیین موضوع.....
۲	ب) پرسش های تحقیق.....
۳	پ) فرضیه های تحقیق.....
۳	ت) پیشینه ی تحقیق.....
۴	ث) ضرورت بحث.....
۴	ج) اهداف و کاربردها.....
۴	چ) شیوه ی کار و محدودیت ها.....
۵	ح) سازمان دهی تحقیق.....
۶	فصل اول: بایسته های مسئولیت مدنی دولت در بحث محیط زیست
۸	مبحث اول: مفاهیم و تاریخچه.....
۸	گفتار اول: مفاهیم.....
۸	الف) تعریف مسئولیت.....
۹	ب) تعریف مسئولیت مدنی.....
۱۰	پ) تقسیم بندی اشخاص حقوقی.....
۱۰	۱- پ) اشخاص حقوقی حقوق خصوصی.....
۱۰	۲- پ) اشخاص حقوقی حقوق عمومی.....
۱۱	ت) تعریف دولت.....
۱۲	ث) تعریف مسئولیت مدنی دولت.....
۱۳	۱- ث) مسئولیت مدنی دولت رابطه ای دو جانبه.....
۱۴	۲- ث) مسئولیت مدنی دولت ، رابطه ای سه جانبه.....
۱۵	ج) تعاریف مرتبط با مسئولیت مدنی.....

- ۱-ج) مسئولیت اخلاقی و مقایسه ی آن با مسئولیت مدنی.....۱۶
- ۲-ج) مقایسه ی مسئولیت کیفری با مسئولیت مدنی.....۱۷
- ۳-ج) مقایسه ی مسئولیت مدنی در حقوق خصوصی با حقوق عمومی.....۱۹
- چ) آلودگی.....۲۰
- ۱-چ) آلودگی هوا.....۲۲
- ۲-چ) آلودگی آب.....۲۲
- ۳-چ) آلودگی خاک.....۲۳
- ح) محیط زیست.....۲۳
- ۱-ح) تعریف لغوی و اصطلاحی.....۲۳
- ۲-ح) انواع محیط زیست.....۲۶
- ۱-۲-ح) محیط زیست طبیعی.....۲۶
- ۲-۲-ح) محیط زیست انسانی.....۲۷
- گفتار دوم: پیشینه ی بحث.....۲۷**
- الف) از مصونیت دولت تا مسئولیت مدنی دولت.....۲۷
- ب) سوابق تاریخی حمایت از محیط زیست.....۳۱
- ۱-ب) قوانین قبل از انقلاب اسلامی.....۳۸
- ۲-ب) قوانین بعد از انقلاب اسلامی.....۴۰

مبحث دوم: شرایط ایجاد مسئولیت مدنی دولت با عنایت به موضوعات

- زیست محیطی.....۴۲**
- گفتار اول: زیان.....۴۲**
- الف) مفهوم زیان و اقسام آن.....۴۲
- ۱-الف) مفهوم زیان.....۴۲
- ۲-الف) اقسام زیان.....۴۳
- ۱-۲-الف) زیان مادی.....۴۳
- ۲-۲-الف) زیان معنوی.....۴۶
- ۳-۲-الف) زیان بدنی.....۵۰
- ب) مفهوم خسارت در حوزه ی محیط زیست.....۵۰
- پ) شرایط زیان قابل جبران.....۵۲

- ۵۲ (پ) ضرر باید مسلم باشد.....
- ۵۲ (پ) ضرر باید مستقیم باشد.....
- ۵۳ (پ) ضرر باید جبران نشده باشد.....
- ۵۳ (پ) زیان باید قابل پیش بینی باشد.....
- ۵۴ **گفتار دوم: فعل زیانبار.....**
- ۵۵ (الف) وضعیت ترک فعل در ایجاد مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی های زیست محیطی..
- ۵۶ (ب) مصادیق فعل زیانبار در آلودگی های محیط زیست.....
- ۵۹ **گفتار سوم: رابطه ی سببیت.....**
- ۶۰ (الف) اثبات رابطه ی سببیت.....
- ۶۲ (الف) نظریه ی برابری اسباب و شرایط.....
- ۶۲ (الف) نظریه ی سبب نزدیک و بی واسطه.....
- ۶۳ (الف) سبب متعارف و اصلی.....
- ۶۳ (الف) نظر برگزیده در حقوق ایران.....
- ۶۴ (ب) تأثیر اسباب خارجی در مسئولیت.....
- ۶۴ (ب) قوه ی قاهره و حوادث غیر مترقبه.....
- ۶۵ (ب) فعل شخص ثالث.....
- ۶۶ (ب) نقش زیان دیده.....
- ۶۷ (پ) مصادیق سبب در آلودگی محیط زیست.....
- ۶۷ (پ) استفاده از پساب ها و آب های برگشتی.....
- ۶۹ (پ) آلودگی ناشی از اکتشافات نفتی.....
- ۷۱ (پ) گرم شدن زمین.....
- ۷۱ (پ) تخریب جنگل ها.....
- ۷۳ نتیجه گیری.....

فصل دوم: مبانی و آثار مسئولیت مدنی دولت در برابر آلودگی های محیط زیست.....

۷۴.....

مبحث اول: مبانی مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی های محیط زیست.....

۷۶.....

گفتار اول: مسئولیت مدنی دولت ناشی از تقصیر.....

۷۶.....

- الف) تفکیک خطای شخصی از خطای اداری..... ۷۹
- ب) مسئولیت مدنی دولت در قوانین موضوعه ی ایران با عنایت به مباحث زیست محیطی..... ۸۲
- پ) ایرادات وارد بر نظریه ی تقصیر..... ۹۳
- ۱- پ) دادرسی پیچیده..... ۹۳
- ۲- پ) بدون جبران ماندن بسیاری از زیان ها..... ۹۳
- ۳- پ) دشواری در جبران بسیاری از خسارات زیست محیطی..... ۹۴
- گفتار دوم : مسئولیت مبتنی بر عدم تقصیر..... ۹۴**
- الف) زیان های مشمول نظریه ی مسئولیت بدون تقصیر دولت..... ۹۶
- ۱- الف) زیان منتسب به دولت..... ۹۶
- ۱-۱ الف) فرضی که در آن ورود زیان با تجویز قانون است..... ۹۶
- ۱-۲ الف) فرضی که زیان از توابع اعمال صلاحیت های قانونی است..... ۹۷
- ۲- الف) زیان غیر قابل انتساب به دولت..... ۹۸
- ب) بررسی نظریات مطرح در مسئولیت مدنی مبتنی بر عدم تقصیر..... ۱۰۱
- ۱- ب) نظریه ی خطر..... ۱۰۱
- ۲- ب) نظریه ی تضمین حق..... ۱۰۳
- ۳- ب) نظریه ی نفی ضرر..... ۱۰۳
- ۴- ب) نظریه ی احترام اموال..... ۱۰۵
- ۵- ب) نظریه ی تساوی شهروندان در برابر هزینه های عمومی..... ۱۰۸
- ۶- ب) نظریه ی خدمت عمومی..... ۱۰۹
- پ) ایرادات وارد بر نظریه ی مسئولیت بدون تقصیر..... ۱۱۰
- ۱- پ) افزایش هزینه های دولت..... ۱۱۰
- ۲- پ) غیر باز دارندگی..... ۱۱۱
- ت) انتخاب مبنایی مناسب برای مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی های محیط زیست..... ۱۱۱

مبحث دوم: آثار مسئولیت مدنی دولت در برابر آلودگی های زیست محیطی..... ۱۱۳

گفتار اول: طرح دعوی علیه دولت به دلیل ایجاد آلودگی در محیط زیست..... ۱۱۳

الف) دعاوی مطروح از سوی دولت علیه دولت..... ۱۱۳

ب) دعاوی مطروح از جانب اشخاص حقوق خصوصی علیه دولت..... ۱۱۷

گفتار دوم: تصمیم دادگاه ها در پرونده های محیط زیست..... ۱۱۸

- الف) دستور موقت..... ۱۱۹.....
- ب) اعاده ی وضع به حالت سابق..... ۱۲۰.....
- پ) الزام به پرداخت ضرر و زیان..... ۱۲۲.....
- ت) در نظر گرفتن مجازات..... ۱۲۵.....
- ث) الزام به پرداخت هزینه های دادرسی..... ۱۲۷.....

نتیجه گیری و پیشنهادات..... ۱۲۸.....

- الف) نتایج..... ۱۲۸.....
- ب) پیشنهادات..... ۱۳۲.....

منابع..... ۱۳۳.....

- الف) فارسی و عربی..... ۱۳۳.....
- ۱- الف) کتب..... ۱۳۳.....
- ۲- الف) پایان نامه ها..... ۱۳۶.....
- ۳- الف) مقالات..... ۱۳۷.....
- ب) منابع خارجی..... ۱۳۹.....

مقدمه

الف) تبیین موضوع

صنایع از مهمترین عوامل پیشرفت اقتصادی است. واحدهای صنعتی علاوه بر این که سطح تولید را افزایش می دهند با جذب سرمایه های سرگردان باعث ایجاد اشتغال، کاهش بیکاری و تورم، رونق اقتصادی می شوند؛ اما این واحدهای صنعتی از منابع عمده ی آلودگی نیز به شمار می روند. بسیاری از این واحدهای صنعتی ممکن است وابسته به دولت باشند همچنین عوامل دیگر ایجاد کننده ی آلودگی نیز ممکن است دولتی باشند مانند وسایل نقلیه ی عمومی که وجود این امکانات و واحدها اگرچه برای پیشرفت جوامع بسیار مفید هستند اما اخیراً به دلیل ایجاد آلودگی های فراوان، نگران کننده نیز شده اند زیرا هر جامعه ای علاوه بر نیازش به تولید و اشتغال و پیشرفت اقتصادی، به محیطی پاکیزه و قابل زیست نیز احتیاج دارد و به این علت در کنار ایجاد واحدهای صنعتی و پیشرفت تکنولوژی، مسائل زیست محیطی نیز باید در نظر گرفته شود؛ چرا که این دو امر در حقیقت لازم و ملزوم یکدیگرند. انسان پیشرفت اقتصادی را برای رسیدن به رفاه و آسایش می خواهد؛ اما اگر بر اثر آلودگی های ایجاد شده سلامتی و در نتیجه آسایش و رفاهش به خطر افتد پیشرفت اقتصادی برای او سودمند نیست. از سوی دیگر عواقب ناشی از آلودگی بر پیشرفت اقتصادی نیز اثری زیانبار دارد؛ به این معنا که هر چه بر آلودگی افزوده می شود، سلامت انسان بیش تر به خطر افتد و در نتیجه بازدهی کاری و فکری او نیز کاهش می یابد. بنابراین در هر شرایط باید به امور زیست محیطی در کنار پیشرفت اقتصادی توجه خاصی شود از جمله بایستی قانونگذاری هایی که در این زمینه صورت می گیرد، آن قدر کارآمد باشد که در وهله ی اول بتوان با تمسک به آن از فعالیت های آلوده کننده ی محیط زیست جلوگیری به عمل آورد اعم از این که عامل ایجاد آلودگی شخص حقوق خصوصی باشد و یا این که منتسب به دولت به عنوان مظهر اقتدار عمومی می باشد و در مرحله ی دوم اگر آلودگی ایجاد شد زیان دیدگان بتوانند به راحتی از هر کس که آلودگی منتسب به اوست، مطالبه ی خسارت نمایند که معمولاً در این مرحله زیان دیدگان انگیزه ی کمی برای طرح دعوای مطالبه ی خسارت دارند قرار دادن تقصیر به عنوان مبنایی برای مسئولیت مدنی دولت نیز می تواند به بی انگیزگی خواهان دامن بزند چرا که وی را در دشواری اثبات تقصیر دولت گرفتار می سازد. اما متأسفانه در کشور ما با وجود

ظرفیت های نهفته ی موجودی که در زمینه ی قانونگذاری برای حفظ مواهب طبیعی وجود دارد ، قانونگذاری های مناسبی صورت نگرفته است.

علاوه بر آن ، نوع مجازات تجاوززگران به گنجینه های محدود چنان نامناسب است که یارای مقابله با این گونه تجاوزات را ندارد . بر این اساس ، ناچار باید پذیرفت که کشور ما در مقوله ی قانونگذاری درباره محیط زیست نقص دارد . از این رو بایستی اذعان داشت که نقش دولت ها (قوای حاکمیت) در جهت سالم نگه داشتن محیط زیست بسیار برجسته است از یک سو قوه ی مقننه با وضع قوانین مناسب می تواند جلوی عواملی که باعث تهدید محیط زیست می شوند را بگیرد و طرح دعوی مطالبه ی خسارات را برای زیان دیدگان آسان تر کند قوه ی مجریه نیز اگر چه گاهی با فعالیت های خود باعث ایجاد آلودگی در محیط زیست می شود ، اما از سوی دیگر می تواند با وضع آیین نامه هایی، اقدامات اجرایی را طوری برنامه ریزی کند که میزان ایجاد آلودگی بسیار کاهش یابد علاوه بر آن با جبران بسیاری از خسارت های زیست محیطی چه منتسب به دولت باشد و چه نباشد راه را برای ایجاد محیط زیستی سالم هموار نماید . نقش قوه ی قضائیه نیز در این میان از اهمیت وافری برخوردار است از نظر گرفتن ساز و کارهایی جهت تسریع در روند دادرسی پرونده های مربوط به محیط زیست گرفته تا اتخاذ تصمیمات به جا و مناسب در پرونده های مربوط به محیط زیست . از این رو در این پایان نامه با عنوان مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی های زیست محیطی سعی در بررسی وضع موجود و ارائه راهکارهایی جهت بهتر شدن امور در این زمینه شده است . لازم به ذکر است که در این نوشتار مجالی برای بررسی مسئولیت مدنی دولت به معنای اعم کلمه وجود ندارد از این رو تنها به مسئولیت مدنی نهادهای اجرایی (قوه ی مجریه) اکتفا شده است و این انتخاب به دلیل نقش دوسویه ای است که قوه ی مجریه در مسائل محیط زیست ایفا می کند؛ از یک سو ممکن است به عنوان آلوده ی کننده ی محیط زیست طرف دعوی قرار گیرد و از سوی دیگر در مواردی که عامل زیان شناخته شده نیست و یا زیان مربوط به حوادث غیر مترقبه است این قوه به جهت خدمت عمومی نقش مدافع و منجی محیط زیست را می تواند عهده دار شود.

ب) پرسش های تحقیق

۱- آیا دولت نیز مانند اشخاص حقوق خصوصی تنها موظف به جبران زیان هایی است که

به وسیله ی او به محیط زیست وارد شده است؟

۲- آیا نظریه ی فراگیر تقصیر می تواند به عنوان مبنایی صرف برای جبران خسارت های زیست محیطی راهگشا باشد؟

۳- چه روشی برای جبران خسارت های زیست محیطی بهترین نتایج را به دنبال دارد؟

پ) فرضیه های تحقیق

۱- داشتن محیط زیست سالم از نیازهای اساسی ملت است و دولت به دلیل نقشی که در تأمین منافع عمومی دارد موظف است نه تنها زیان هایی که قابل انتساب به او هستند را جبران کند بلکه از طریق جبران زیان های غیر قابل انتساب به دولت نیز این نیاز اساسی را تأمین نماید.

۲- دشواری اثبات تقصیر در پرونده های زیست محیطی بیشتر نمایان می شود و این امر می تواند به دلیل کثرت آلوده کنندگان محیط زیست باشد. این دشواری بر بی انگیزگی قربانیان خسارت های زیست محیطی نسبت به طرح دعوی دامن می زند. از این رو به نظر می رسد که انتخاب بی چون و چرای نظریه ی تقصیر به عنوان مبنایی برای جبران آلودگی های زیست محیطی مشکل ساز باشد. به همین دلیل برای جبران هرچه بیشتر خسارت های زیست محیطی بهتر است که از نظریات مسئولیت بدون تقصیر نیز استفاده نمود.

۳- در بسیاری مواقع خسارت هایی که به محیط زیست وارد می شود قابل جبران نیستند اما اگر زیان قابل رفع باشد بهترین روش می تواند اعاده ی وضع به حالت سابق باشد به گونه ای که انگار از ابتدا خسارتی به محیط زیست وارد نشده است. چراکه الزام به پرداخت ضرر و زیان و مجازات آلوده کننده هر چند که ممکن است باعث آرامش زیان دیده شود اما هیچ کدام برای حفظ محیط زیست به عنوان موهبتی که از ارزش ذاتی نیز برخوردار است سودی به دنبال نخواهد داشت.

ت) پیشینه ی تحقیق

در سال های اخیر به دلیل پررنگ شدن بحث محیط زیست مقالات و کتب زیادی در این حوزه در کشورمان منتشر شده اند. اما اگر بخواهیم از دید حقوقی به قضیه نگاهی بیفکنیم پایان نامه ها و منابعی که مسئولیت مدنی را در بحث محیط زیست بررسی نموده اند، هیچ کدام مسئولیت مدنی دولت را در قبال آلودگی های محیط زیست بررسی ننموده اند. از این رو به جرأت می توان گفت که موضوع این پایان نامه بسیار جدید و نو می باشد.

ث) ضرورت بحث

انگیزه ای که برای بررسی موضوع محیط زیست می توان بیان کرد، این است که جمعیت چند میلیاردی کره زمین، یک محیط زیست بیش تر ندارند که صلاح و فساد آن، گریبان تک تک افراد این کره ی خاکی را می گیرد. بنابراین هر اقدامی در محیط زیست هر قدر هم که ناچیز به شمار آید در سلامت همه ی انسان ها تأثیر می گذارد از این رو حق همه ی افراد است تا برای حمایت از حقوق بنیادین خود به اظهار نظر در این زمینه پردازند تا شاید از این میان راهی یافت شود که از طریق آن بتوان از معضلات مربوط به محیط زیست کاست و از آن جا که قوه ی مجریه از اختیارات اجرایی فراوانی برخوردار است نقش مهمی را در سلامت و یا آلودگی محیط زیست ایفا می کند بنابراین لازم است که نهاد قانونگذاری باشناخت زوایای بحث، نقش ناجی را در حمایت از محیط زیست ایفا نماید و آلوده کنندگان محیط زیست را با محدودیت بیش تری مواجه سازد.

ج) اهداف و کاربردها

مهم ترین هدف این تحقیق، متقاعد نمودن جامعه ی حقوقدانان به منظور در نظر گرفتن مسئولیت محض برای آلوده کنندگان محیط زیست است تا از طریق آن قانونگذاری های مناسبی صورت بگیرد و قضات نیز با اهمیت ویژه ای به این پرونده ها رسیدگی نمایند.

علاوه بر آن، هدف پژوهشی این تحقیق نیز تهیه ی متنی است تا توجه دانشجویان حقوق و محیط زیست را به خود جلب نماید تا آن ها نیز راهی را که ما در آن قدم گذاشته ایم دنبال نمایند.

چ) شیوه ی کار و محدودیت ها

این پایان نامه با توجه به موضوع آن از نوع تحقیق های تحلیلی- توصیفی است که مطالب مندرج در آن به شیوه ی کتابخانه ای گردآوری شده اند.

نو بودن موضوع و کمبود منابع در دسترس و عدم دسترسی به وب سایت هایی که اشتراک در آن ها مستلزم پرداخت هزینه های سنگین است، از دشواری ها و محدودیت های انجام این تحقیق بوده است.

ح) سازمان دهی تحقیق

این پایان نامه در دو فصل سامان یافته است . در فصل اول با عنوان بایسته های مسئولیت مدنی دولت در بحث محیط زیست به مفاهیم و تاریخچه ی بحث (مبحث اول) و شرایط ایجاد مسئولیت مدنی دولت با عنایت به موضوعات زیست محیطی (مبحث دوم) پرداخته شده است و در فصل دوم مبانی و آثار مسئولیت مدنی دولت در برابر آلودگی های محیط زیست در دو مبحث جداگانه مورد تحلیل قرار گرفته است .

فصل اول:

بایسته های مسئولیت مدنی دولت

در بحث محیط زیست

برای پرداختن به هر موضوع، قبل از هر چیز ارائه ی تعاریف و سوابق آن موضوع برای فهم بهتر مخاطب لازم می آید از این رو در مبحث اول مفاهیم و تاریخچه ی موضوع، بررسی می شود. و از آنجا که سعی ما در این نوشتار بررسی مسئولیت مدنی دولت با عنایت به موضوعات زیست محیطی است، ضروری است که شرایط تحقق مسئولیت مدنی، به عنوان نقطه ی تلاقی گمانه زنی های گوناگون در این حوزه بررسی گردد تا از ابتدا ذهن خواننده به سمت و سوی مسائل مشابه منحرف نشود. لذا سه رکنی که پیکره ی مسئولیت مدنی را شکل می دهند در سه گفتار جداگانه بررسی می گردد. یکی زیان است که در گفتار اول و دیگری فعل زیانبار و رابطه ی سببیت است که به ترتیب در گفتار دوم و سوم، مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

مبحث اول: مفاهیم و تاریخچه

گفتار اول: مفاهیم

الف) تعریف مسئولیت

واژه ی مسئولیت در زبان عربی مصدر جعلی از «مسئول» است و در آیات و احادیث اسلامی به معنای مورد بازخواست و مجازات واقع شدن به دلیل انجام یا خودداری از انجام کاری استعمال شده است. برای مثال، در آیه ی ۳۶ سوره ی مبارکه ی اسراء آمده است: «...إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفؤَادَ كُلَّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولا»؛ «بی گمان انسان در برابر کارهایی که چشم و گوش و دل او انجام می دهد، مورد سؤال قرار می گیرد». یا در روایت نبوی آمده است: «كَلِّمُوا رَاعٍ وَ كَلِّمُوا مَسْئُولًا عَنْ رَعِيَّتِهِ»؛ «همه ی شما نگهبان زیردستانید و درباره ی آن ها از شما می پرسند».

مسئولیت لازمه ی داشتن اختیار است. انسان آزاد و عاقل از پیامد کارهای خویش آگاه و مسئول آن است. لذا نیچه حکیم آلمانی از مسئولیت به عنوان امتیاز یاد می کند و برخی از نویسندگان فرانسوی قدرت غیر مسئول را ظالمانه و انسان بی مسئولیت را عامل آشفستگی دانسته اند. بنابراین مسئولیت شخص نسبت به جبران خسارت ناشی از اعمال خود قاعده ای طبیعی و موافق قاعده است.^۱

در حقوق اسلام معنای مسئولیت در کلمه ی «ضمان» یافت می شود. ضمان از ریشه ی «ض.م.ن» می باشد و در معانی مختلفی به کار رفته است. مثل قراردادن چیزی در شیء به گونه ای که آن را پوشش دهد. همچنین ضمان در عربی به معنای بر عهده گرفتن، ملتزم شدن، و کفیل شدن آمده است.^۲

^۱ - کاتوزیان، ناصر، الزام های خارج از قرارداد، ج ۱، تهران، دانشگاه تهران، چاپ هشتم، ۱۳۸۷، ص ۳۴.

^۲ - فهیمی، عزیز الله، مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست (مطالعه ی تطبیقی در حقوق ایران، فرانسه، اسناد بین المللی و فقه)، دانشکده ی حقوق دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۸، صص ۴۳-۴۱.

ب) تعریف مسئولیت مدنی

در اصطلاح حقوقی در هر مورد که شخص موظف به جبران خسارت دیگری می باشد، می گویند در برابر او مسئولیت مدنی دارد یا ضامن است. به بیان دیگر هر کس به دیگری ضرر بزند باید آن را جبران کند. مگر در مواردی که اضرار به غیر به حکم قانون باشد. دکتر هاشمی در تعریف مسئولیت مدنی می نویسد: «هر کس که به بدن یا سلامتی یا احساسات خصوصی یا اموال و حقوق مالی دیگری لطمه وارد نماید، زیان دیده حق دارد جبران خساراتی را که متحمل شده است را از عامل زیان بخواهد».^۱

مسئولیت مدنی در دو معنای عام و خاص کاربرد دارد. معنای عام مسئولیت مدنی اعم از این است که ریشه ی مسئولیت، قراردادی باشد یا قهری و معنای خاص آن منصرف از مسئولیت قراردادی است.^۲ به عبارت دیگر مسئولیت غیر قراردادی به مواردی مربوط می شود که قانونگذار تکالیف عامی را برای همگان تعیین کرده و در اثر تخلف از این تکالیف عمومی خسارتی به دیگران وارد شود و بر مبنای این مسئولیت، رابطه ی دینی بین زیان دیده و مسئول به وجود آید.^۳ نکته ی حائز اهمیت این است که مسئولیت قراردادی نیز از آثار عقد نیست بلکه نتیجه ی تخلف از اجرای تعهد است و به همین دلیل است که در تألیفات حقوقدانان در زمره ی وقایع حقوقی آمده است.^۴

لازم به ذکر است که مراد از مسئولیت مدنی در این نوشتار معنای خاص آن است.

در قانون مدنی اصطلاح «مسئولیت مدنی» نیامده است و نویسندگان قانون به پیروی از فقه، از واژه ی ضمان استفاده کرده اند. ضمان قهری در برابر ضمان عقدی که ناظر به عقد ضمان است قرار می گیرد. ولی در حقوق کنونی، اصطلاح مسئولیت مدنی چنان شایع است که کم تر از ضمان قهری یاد می شود. از جمله اشخاصی که برای تعریف مسئولیت مدنی از واژه ی ضمان قهری استفاده نموده اند، دکتر طباطبایی هستند. به نظر ایشان «مسئولیت مدنی نوعی ضمان قهری

^۱ - هاشمی، احمد علی، دامنه ی مسدولیت مدنی با مطالعه ی تطبیقی در فقه اسلامی و حقوق فرانسه، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول، ۱۳۸۹، ص ۱۷.

^۲ - کاتوزیان، ناصر، وقایع حقوقی، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۷، ص ۱۳.

^۳ - موسی زاده، رضا، حقوق اداری، تهران، میزان، چاپ دهم، ۱۳۸۷، ص ۲۶۳.

^۴ - کاتوزیان، ناصر، وقایع حقوقی، ص ۲۰.

است... عمل موجب مسئولیت مدنی، هرگونه عمل غیر مجازی است که برای دیگری خسارت ایجاد کند و عامل قانوناً ملزم به جبران خسارت از راه پرداخت غرامت باشد.^۱

این واژه هم در ارتباط با اشخاص حقیقی کاربرد دارد و هم در رابطه با اشخاص حقوقی که اراده‌ی خود را به واسطه‌ی مدیران و نهادهایشان نشان می‌دهند. بنابراین، اعمالی که مدیران آن‌ها انجام می‌دهند به اشخاص حقوقی منتسب می‌باشد. شخص حقیقی یا طبیعی عبارت از فرد انسانی است اما شخص حقوقی هنگامی پدید می‌آید که «دسته‌ای از افراد که دارای منافع و فعالیت مشترک هستند یا پاره‌ای از اموال که به اهداف خاصی اختصاص داده شده‌اند، در کنار هم قرار بگیرند و قانون آن‌ها را طرف حق و تکلیف بشناسد و برای آن‌ها شخصیت مستقلی قائل گردد».^۲ طبق ماده‌ی ۵۸۸ قانون تجارت:

«شخص حقوقی می‌تواند دارای کلیه‌ی حقوق و تکالیفی شود که قانون برای افراد قائل است مگر حقوق و وظایفی که بالطبع فقط انسان ممکن است دارای آن باشد مانند حقوق و وظایف ابوت و بنوت و امثال آن».

پ) تقسیم بندی اشخاص حقوقی

اشخاص حقوقی بر دو قسم هستند: ۱- اشخاص حقوقی حقوق خصوصی ۲- اشخاص حقوقی حقوق عمومی

۱- پ) اشخاص حقوقی حقوق خصوصی

هدف و فعالیت اشخاص حقوقی حقوق خصوصی در زمینه‌ی حقوق خصوصی و مربوط به روابط خصوصی مردم است. شرکت‌های تجاری، مؤسسات غیر تجاری و موقوفات در این دسته جای می‌گیرند.^۳

۲- پ) اشخاص حقوقی حقوق عمومی

اشخاص حقوقی حقوق عمومی اصولاً به محض ایجاد و بدون احتیاج به ثبت، شخصیت حقوقی پیدا می‌کنند. علاوه بر دولت که بزرگ‌ترین و مهم‌ترین شخص حقوقی عمومی

^۱ - طباطبائی مؤتمنی، منوچهر، حقوق اداری، تهران، سمت، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۶، صص ۳۷۸ و ۳۷۷.

^۲ - صفایی، حسین؛ قاسم زاده، مرتضی، اشخاص و محجورین، تهران، سمت، چاپ یازدهم، ۱۳۸۴، ص ۱۴۷.

^۳ - پیشین، صص ۱۵۶-۱۵۳.